

Tartu Ülikool
Sotsiaalteaduste valdkond
Haridusteaduste instituut
Põhikooli mitme aine õpetaja õppekava

Gerli Puis
PRO- JA ANTISOTSIAALSE KÄITUMISE SAGEDUS JA KIRJELDUS KIUSAMISE
OHVRITE JA OHVRI KÄITUMIST MITTE KOGENUD 3.-5. KLASSI ÕPILASTE
HINNANGUL
Magistritöö

Juhendaja: kaasprofessor Kristi Kõiv

Tartu 2021

Resümee

Pealkiri: Pro- ja antisotsiaalse käitumise sagedus ja kirjeldus kiusamise ohvrite ja ohvri käitumist mitte kogenud 3.-5. klassi õpilaste hinnangul.

Magistritöö eesmärgiks oli võrrelda kiusamise ohvrite ja ohvri käitumist mitte kogenud 3.-5. klassi õpilaste pro- ja antisotsiaalse käitumise sagedust ja kirjeldusi. Magistritöö käigus viidi läbi uurimus Harjumaa ja Tartumaa kolmanda kuni viienda klassi õpilaste seas (N=349).

Mõõtevahendiks kasutati kahte ankeeti: enesekohast küsimustikku õpilaste pro- ja antisotsiaalse ning ohvrikäitumise sageduse uurimiseks ning avatud vastustega ankeeti pro- ja antisotsiaalse käitumise kirjeldamiseks. Uurimuses selgus, et kiusamise ohvrid moodustasid 12% (N=41) õpilastest ning ohvri käitumist mitte kogenud õpilased 88% (N=308), õpilastest. Tulemustes ilmnes, et ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel esines enesekohaste hinnangute järgi sagedamini jagamist kui prosotsiaalse käitumise liiki võrreldes kiusamise ohvritega.

Antisotsiaalse käitumise kolme alaliiki – verbaalne väärkäitumine, vägivald, tõrjumine, esines kiusamise ohvritel sagedamini võrreldes mitte ohvritega. Lisaks selgus tulemustes, et nii kiusamise ohvrid kui ka ohvri käitumist mitte kogenud õpilased kirjeldasid piltidel kujutatud lastevahelist prosotsiaalset (hoolimine, kaasamine) käitumist kujutavatel piltidel ning antisotsiaalset (vägivald, tõrjumine) käitumist kujutavatel piltidel, suhteliselt sarnaselt.

Võtmesõnad: prosotsiaalne käitumine, antisotsiaalne käitumine, ohvrid, ohvri käitumist mitte kogenud õpilased.

Abstract

Title: The frequency and description of pro- and antisocial behavior in victims of bullying and non-victimized 3rd to 5th grade students.

The aim of the study was to compare frequency and description of pro- and antisocial behavior between victims of bullying and non-victims of bullying. The master's thesis conducted an empirical study among the third to fifth grade students of Harju County and Tartu County (N = 349). Two questionnaires were used as a measurement tool: a self-administered questionnaire to examine the frequency of students' pro- and antisocial behavior and victimization behavior; and an open-ended questionnaire to describe the pro- and antisocial behavior. The study results indicated that victims of bullying accounted for 12% of the students (N=41) and non-victims of bullying 88% of the students (N=308). The results showed that non-victims were more frequently involved in sharing as the type of prosocial behavior than victims of bullying. The frequency of three subtypes of antisocial behavior (verbal abuse, violence, rejection) was higher among victims of bullying compared with non-victims. In addition, the results showed that both victims of bullying and non-victims described the prosocial behavior in the area of caring and inclusion and the antisocial behavior in the area of violence and rejection relatively similarly.

Keywords: prosocial behavior, antisocial behavior, victims, non-victims of bullying.

Sisukord

Resümee	2
Abstract	3
Sissejuhatus	5
Teoreetiline ülevaade	7
Prosotsiaalne käitumine ja selle liigitamine	7
Antisotsiaalne käitumine ja selle liigitamine	8
Kiusamine	9
Ohvrid	10
Metoodika	12
Valim	12
Mõõtevahendid	12
Andmeanalüüs	14
Uuringu protseduur	15
Tulemused	16
Uuritavate gruppide moodustamine	16
Pro- ja antisotsiaalse käitumise alaliikide esinemissagedus õpilaste hinnangul	16
Prosotsiaalse ja antisotsiaalse käitumise kirjeldus	19
Arutelu	27
Tänuõnad	32
Autorsuse kinnitus	32
Kasutatud kirjandus	33
Lisad	37
Lisa 1. Avatud vastustega ankeet	37
Lisa 2. Kodeerimisjuhend kahe avatud küsimusega prosotsiaalse käitumise kirjelduseks	38
Lisa 3. Kodeerimisjuhend kahe avatud küsimusega antisotsiaalse käitumise kirjelduseks	41

Sissejuhatus

Põhikooli lapsed veedavad suurema osa ajast koolis, mistõttu koolikogemused annavad tõenäoliselt olulise panuse nende käitumisele. Prosotsiaalne käitumine on laste sotsiaalsel arengul oluline aspekt, mis on seotud laste heaoluga ning akadeemiliste tulemustega (Chen, Tian, & Huebner, 2019; Solomon, Battistich, Watson, Schaps, & Lewis, 2000). Varasemad uuringud on näidanud, et õpilased, kelle sotsiaalne heaolu on koolis kõrgem, käituvad sagedamini prosotsiaalselt teiste õpilaste suhtes (Chen *et al.*, 2019). Antisotsiaalne käitumine on viimastel aastatel sagenenud noorukite seas ning on leitud, et sellel on tugev seos agressiooni ohvriks langemisega (van Domburgh, Geluk, Jansen, Vermeiren, & Doreleijers, 2019). Sellest tulenevalt on oluline õpilaste enesekohaste ja sotsiaasete oskuste arendamine, pöörates rõhku prosotsiaalse käitumise õpetamisele (Kõiv, 2010).

Kooli kiusamist on palju uuritud, õpilaste kokkupuude kiusamisega on Eestis aastatega mõnevõrra suurenenud (Tire *et al.*, 2019). Sekkumine koolikiusamisse võib olla keeruline, kui õpetaja ei oska eristada kiusamist teistest agressiooni vormidest. Empriilised uuringud on näidanud, et prosotsiaalse käitumise ja kiusamise ohvriks langemise vahel on pöördvõrdeline seos, kus õpilastel, kelle prosotsiaalne käitumine on sagedasem, on ohvriks langemise võimalus väiksem (Coleman & Byrd, 2003; Griese, Buhs, & Lester, 2016; Leadbeater, Thompson, & Sukhawathanakul, 2016). Eakaaslaste seas ohvriks langemisel on negatiivne mõju laste vaimsele tervisele ja käitumisprobleemidele (Brockenbrough, Cornell, & Loper, 2002). Oluliseks võtmeks eakaaslaste ohvriks langemisel on selle ennetamine läbi prosotsiaalse käitumise arendamise ja õpetamise. Klassiruumis prosotsiaalsete käitumiste ja sellealaste hoiakute suurendamine, kus õpilasetel kinnistub abistav, hooliv käitumine ning hoiakud, väheneb ohvriks langemise sagedus (Leadbeater *et al.*, 2016).

Õpilased, kelle prosotsiaalne käitumine on sagedasem tunnevad ennast ohvriks langedes vähem üksikuna võrreldes ohvriks langenud õpilastega, kelle prosotsiaalne käitumine on harvem (Griese *et al.*, 2016). Samuti on leitud, et prosotsiaalselt käituvate laste puhul on vähem tõenäoline, et nad oleksid agressorid (Coleman & Byrd, 2003).

Soe ja toetav suhe õpetajatega õhutab õpilaste prosotsiaalset käitumist (Solomon *et al.*, 2000). Õpetajal on suur roll, et luua klassiruumis positiivne ja kiusamisvaba õhkkond (Havik,

2017). Lisaks sellele on õpetaja õpilaste prosotsiaalse käitumise arendamisel õpilastele mudeliks (Kõiv, 2010).

Kainikuiga on oluline vanuseperiood mõistmaks õpilaste prosotsiaalse käitumise arengut, sest sellel perioodil on lastel mitmekülgseid võimalusi prosotsiaalses käitumises osalemiseks ja nende oskuste õppimiseks (Carlo, Hausmann, Christiansen, & Randall, 2003). Do, McCormick, & Telzer (2019) uuringus leiti, et lastel, kellel oli prosotsiaalne käitumine kainikueas sage, oli murdeikka jõudes märgata prosotsiaalsete otsuste tegemisel suuremat kompetentsi. Sellele toetudes otsustas autor antud uuringu läbi viia 3.-5. klasside õpilaste seas.

Magistritöö eesmärgiks on võrrelda kiusamise ohvrite ja ohvri käitumist mitte kogenud 3.-5. klassi õpilaste pro-ja antisotsiaalse käitumise sagedust ja kirjeldust. Kiusamise tunnuseid on õpetajal vajalik teada, et eristada kiusamist koolivägivallast, sest iga agresiiivse ja vägivaldse käitumise puhul ei ole tegu kiusamisega (Kõiv, 2006). Autori arvates on oluline uurida õpilaste enda kirjeldusi ja sagedusi seoses anti- ja prosotsiaalse käitumise kohta ning seda, kas kiusamise ohvrite kirjeldus ja esinemissagedus pro-ja antisotsiaalse käitumise kohta erineb või sarnaneb võrreldes teiste õpilastega. Autorile teadaolevalt ei ole Eestis uuritud ohvri ja ohvrikäitumist mitte kogenud õpilaste hinnanguid anti- ja prosotsiaalse käitumise esinemissageduse ega kirjelduste kohta. Õpetaja teadlikkus kiusamisest on vajalik, et märgata ja ennetada kiusamist koolikeskkonnas. Kiusamisse sekkumine võib ohvri olukorda muuta ning paljude kiusamisvastaste sekkumiste eesmärgiks on julgustada õpilasi võtma kiusamise vastu selge seisukoht ning toetada ohvriks langenud eakaasasi (van Domburgh *et al.*, 2019; van der Ploeg, Kretschmer, Salmivalli, & Veenstra, 2017).

Magistritöö koosneb neljast osast. Esimeses osas antakse ülevaade teoreetilisest taustast ning esitatakse uurimusküsimused. Teises osas kirjeldatakse uurimuse valimit, mõõtevahendeid ning protseduuri. Kolmanda osa moodustab antud töö tulemused ning neljas osa on arutelu.

Teoreetiline ülevaade

Prosotsiaalne käitumine ja selle liigitamine

Prosotsiaalne käitumine on käitumine, mille eesmärgiks on vabatahtlik teiste inimeste aitamine, kus tegevus on tahtlikult suunatud sellele, et abivajaja olukorda paremaks muuta (Bierhoff, 2002). Prosotsiaalse käitumisel ei motiveeri tegutsejat professionaalsed kohustused ning abivajajaks on indiviid, mitte organisatsioon (Kõiv, 2006).

Prosotsiaalsel käitumisel on kirjeldatud ka abivalmi, arvestava ja kaastundliku käitumisena teiste inimeste suhtes kavatsusega aktiivselt luua ja säilitada positiivseid suhteid grupi liikmete vahel (Hastings, Rubin, & DeRose, 2005). Koos prosotsiaalse käitumisega arenevad noortel kohase käitumise mustrid ja eelistused, mis aitavad neil paremini toime tulla probleemide lahendamise ja muutustega elus (Memmott-Elison, Holmgren, Padilla-Walker, & Hawkins, 2020).

Prosotsiaalsel käitumisel saab liigitada mitut moodi. Bierhoff (2002) jagab prosotsiaalse käitumise neljaks: (1) otsene versus kaudne tegutsemine, mis sõltub abi andmise tüübist; (2) planeeritud versus spontaanne, sõltuvalt sotsiaalsest ümbrusest; (3) tõsine versus vähem tõsine, sõltuvalt abistava vajadustest ning (4) personaalne versus anonüümne, mis on seotud abistaja isiku kindlaks tegemisega. Carlo & Randall (2002) eristavad kuut prosotsiaalse käitumise liiki: alturism, emotsionaalne, avalik, hädaolukorras abistamine, anonüümne, kuulekas.

Alturism on teise inimese aitamine omakasu saamata. Emotsionaalne prosotsiaalne käitumine on abistamine nendes olukordades, kus kerkivad esile emotsioonid. Avalik prosotsiaalne käitumine leiab aset teiste ees ning soovitakse saada teiste inimeste poolt heakskiitu. Hädaolukorras abistamise all peetakse eelkõige silmas aitamist kriisi- või hädaolukorras. Anonüümne prosotsiaalne käitumine on teiste aitamine, mille korral abistaja jääb teadmata. Seda liiki abi motiveerivad tavaliselt internaliseeritud normid ja kaastunne teiste vastu. Kuulekas prosotsiaalne käitumine on teiste aitamine vastuseks mitteverbaalsele või verbaalsele palvele.

Wardeni & Christie (2003) järgi liigitatakse prosotsiaalne käitumine neljaks: abistamine, hoolitsemine, kaasamine, jagamine. Abistamine hõlmab endas füüsilise abi andmist haiget saamisel, praktilise abi andmist seoses koolitöödega. Hoolitsemise alla kuulub toe pakkumine, kaastunne, empaatia ja lohutamine. Kaasamine on teiste vastu sõbralik olemine, positiivne suhtumine uutesse grupi liikmetesse, teiste teretulnuks pidamine ja isolatsiooni vältimine.

Prosotsiaalse käitumise alaliik jagamine sisaldab tegevusi nagu enda asjade jagamine teistega ning kingituste tegemine. Antud töös lähtutakse eelpool toodud prosotsiaalse käitumise liigitustest.

Prosotsiaalse käitumise motiivid jaotatakse üldjuhul kaheks – egoistlik motiiv, kus kasu saab abistaja ning altruistlik motiiv, mille eesmärgiks on teise inimese heaolu suurendamine (Wardle, Hunter, & Warden, 2011). Inimeste prosotsiaalset käitumist võivad mõjutada korraga mitu motiivi ning need võivad toimida ka koos. Altruistliku käitumise puhul on motivatsiooniks käituda selliselt, et see tooks kasu või heaolu teisele inimesele võtmata arvesse enda vajadusi ja soove. Egoistliku motiivi puhul on prosotsiaalse käitumise eesmärgiks tuua endale kasu vältides karistust ning lähtudes eelkõige enda heaolust, aga sealjuures tuues kasu ka abivajajale (Batson, 2011).

Antisotsiaalne käitumine ja selle liigitamine

Antisotsiaalne käitumine mõistena kirjeldab eksternaliseeritud käitumist, mille käigus rikutakse tahtlikult teiste inimeste või ühiskonna õigusi nii, et käitumise tagajärjed on kahjulikud (Kõiv, 2010).

Eksternaliseeritud käitumist kirjeldatakse üldjoontest väljapoole suunatud negatiivse käitumisena, mille alla käib näiteks agressioon, hälbivad suhted eakaaslastega, riskantne seksuaalkäitumine, uimastite kasutamine, delikventne käitumine (Memmott-Elison *et al.*, 2020). Erinevad uuringud on viitanud sellele, et prosotsiaalsel käitumisel ja eksternaliseeritud käitumisel on omavaheline negatiivne seos. Sageadase prosotsiaalse käitumise puhul väheneb eksternaliseeritud käitumise tõenäosus (Mammot-Elison *et al.*, 2020).

Antisotsiaalse käitumise lahti seletamiseks on mitmeid viise. Antisotsiaalset käitumist on kahte liiki: avalik antisotsiaalne käitumine ja varjatud antisotsiaalne käitumine. Nende kahe vastandliku dimensiooni ning destruktiiivse ja mitte destruktiiivne käitumise dimensiooni liitumisel jaotub antisotsiaalse käitumise neljaks alaliigiks Frick jt (1993): (1) varavastane väärkäitumine, mille alla kuulub destruktiiivne ja varjatud käitumine nagu näiteks varastamine, vandalism, teise koolikoti ära viskamine; (2) staatusega seotud väärkäitumine, mis kuulub mittedestruktiivse ja varjatud käitumise alla nagu näiteks alaealistele vs täiskasvanutele lubatud tegevused suitsetamine ja alkohol; (3) agressiivsus, mis on destruktiiivne ja avalik käitumine nagu näiteks kaklemine, kiusamine; (4) opositsiooniline käitumine, mis on iseloomult

mittedestruktiivne ja avalik käitumine nagu näiteks tunnis vastu rääkimine, õpetajaga vaidlemine, pidev piiride kompamine.

Wardnei ja Christie (2003) järgi liigitatakse antisotsiaalne käitumine neljaks: verbaalne väärkäitumine, füüsiline väärkäitumine, vägivald ja tõrjumine. Antisotsiaalse käitumise alaliik verbaalne väärkäitumine hõlmab endas ähvardamist, mõnitamist, agressiivseid žeste/kehakeelt. Vägivald on seotud asjade varastamise ja ära võtmisega, vandalismi ning väljapressimisega. Tõrjumise alla kuulub kellegi välja jätmine tegevusest, seltskonnast väljatõrjumine. Füüsiline väärkäitumine hõlmab endas löömist, peksmist, jala ette panemist, sülitamist ning kavatsust teha füüsiliselt haiget. Antud töös lähtutakse eelpool toodud antisotsiaalse käitumise liigitustest.

Kiusamine

Kiusamist on uuritud alates 1970ndatest ning aastatega on kiusamine koolikeskkonnas kasvanud (Havik, 2017; Rigby, 2012; Yang & Salmivalli, 2013; Gladden, Vivolo-Kantor, Hamburger, & Lumpkin, 2014). Kiusamine on agressiivse käitumise alaliik, mis kuulub antisotsiaalse käitumise üldmõiste alla, mille eesmärgiks on teistele tahtlikult haiget teha. Teadlased pole kiusamise mõiste osas universaalsele kokkuleppele jõudnud, kuid teatud konsensus on olemas (Smith, 2016). Kiusamisel on kolm tunnusojoont: (1) rünnak ohvri vastu on korduv ning toimub pika perioodi vältel; (2) rünnak ohvri vastu on tahtlik ning teeb ohvrile kahju, kas vaimselt või füüsiliselt; (3) eksisteerib tasakaalutus võimusuhtes ohvri ja kiusaja vahel (Kõiv, 2006). Tegu võib olla kiusamisega, kui õpilane on pikema aja jooksul korduvalt ühe või mitme õpilase negatiivsete tegude sihtmärgiks. Negatiivsed teod võivad olla füüsiline kontakt, verbaalset halvasti ütlemine või muu, näiteks nägude tegemine (Olweus, 1997). Olweus märgib, et üheks olulisemaks komponendiks kiusamise puhul on võimu tasakaalutus ohvri ja kiusaja vahelistes suhetes, kus ohvril on raske end kaitsta ning kiusamine sisaldab süstemaatilist võimu kuritarvitamist.

Kiusamisel eristatakse kolme liiki kuidas kiusamine aset leiab (Gladden *et al.*, 2014). Esimeseks liigiks on verbaalne kiusamine, mis väljendub teisele õelate asjade kirjutamises või ütlemises. See sisaldab narritamist, nimedega kutsumist, ähvardamist. Teiseks liigiks on sotsiaalne kiusamine, mida nimetatakse ka kaudseks kiusamiseks (Gladden *et al.*, 2014; Kõiv, 2006), see hõlmab endas teise maine või suhete rikkumist. Selle alla kuulub tõrjumine, kuulujuttude rääkimine ning avalikkuse eest piinlikust valmistamine. Kolmandaks liigiks on

füüsiline kiusamine, mida nimetatakse ka otseseks kiusamiseks (Kõiv, 2006), mis hõlmab endas teisele inimesele haiget tegemist ning vara lõhkumist. Sisaldades peksmist, löömist, sülitamist, lükkamist, kellegi asjade katki tegemist või ära võtmist. Olenemata millises keskkonnas kiusamine toimub ning mis liiki ta on, esinevad kiusamise puhul kolm põhijoont – korduv tegevus, võimu suhe ning kiusajapoolne eesmärk teha ohvrile haiget (Kõiv, 2003; Smith, 2016). On leitud, et ohvrile suunatud kiusamine ja ohvri roll ilmneb selgelt algklassides (Smith, 2016).

Ohvrid

Viimaste aastate jooksul on suurenenud kiusamise uurimine (Rigby, 2012; Marengo *et al.*, 2018; Kõiv, 2006), kuid ohvrite kogemusi on endiselt uuritud vähe (van Domburgh *et al.*, 2019). Uuringud näitavad, et ligikaudu 10-15% õpilastest võib langeda koolikiusamise ohvriteks (Kõiv, 2006; Cornell & Brockenbrough, 2004; Veenstra *et al.*, 2005).

Kiusamine leiab aset mitmetel põhjustel, kuid selle ennetamine ei sõltu ainult kohatu käitumise peatamisest, vaid kiusamise käitumise motiivide kõrvaldamist ning kiusamise ennetamisest (Rigby, 2012). Üheks võimaluseks kiusamise ennetamisel on õpilastele prosotsiaalsete oskuste õpetamine. Empiirilised uuringud on leidnud, et prosotsiaalse käitumise ja ohvriks langemise vahel on pöördvõrdeline seos. Õpilastel kelle prosotsiaalne käitumine on sagedasem on eakaaslaste ohvriks langemise tase madalam (Coleman & Byrd 2003; Griese *et al.*, 2016; Veenstra *et al.*, 2005).

Negatiivse käitumisega kokku puutunud õpilastel on raskusi enda kaitsmisega ning nad võivad olla mõnevõrra abitud õpilaste vastu, kes neid kiusavad. Kiusamise ohver võib olla sageli füüsiliselt nõrgem või lihtsalt tajuda ennast kiusajast vaimselt nõrgemana. Ohvreid iseloomustab see, et nad on ebakindlad, ettevaatlikud, tundlikud ja vaiksed. Ohvritel on sageli madal enesehinnang ning negatiivne minapilt (van Domburgh *et al.*, 2019; Olweus, 1997), samuti kannatavad nad sageli depressiooni, sotsiaalse ärevuse ja kooli vältimise all (Brockenbrough *et al.*, 2002). Ohvrid võivad pidada ennast läbikukkujateks, tunnetada ennast rumalatena, häbelikena ning mitte atraktiivsetena. On ilmne, et eakaaslaste poolt korduv kiusamine suurendab ohvrite üldist ebakindlust ning negatiivset enesehinnangut. Ohvrid võivad ennast tunda koolis üksildaselt ja hüljatult. Varasemates uuringutes on leitud, et ohvrid suhtuvad üldiselt vägivalda ja agressiooni negatiivselt (Olweus, 1997). Sageli ei algata ohvrid abistavat ja hoolivat käitumist,

sest neil puuduvad selleks oskused, kuid prosotsiaalsete oskuste õpetamisega saavad ohvrid juurde enesekindlust, mis võib vähendada ohvriks langemise võimalust (Leadbeater *et al*, 2016).

Eesti kooliõpilased tajuvad kiusamist väga erinevalt, kuid on ilmne, et kiusamist kogenud õpilased on tihti õnnetud ning vähem eluga rahul (Tire *et al*, 2019). Ohvrite tunnused on oluline välja selgitada selleks, et aidata neil olla vähem haavatavamad ning osata aidata neil taastuda varasematest negatiivsetest kogemustest (Coleman & Bird, 2003). Sotsiaalsel positsioonil võivad ohvrid sageli olla kõige madalamal ning teistest millegi poolest eristuda. Ohvritel tuleks aidata luua sõprussuhteid ning soodustada eakaaslaste seas vastastikust meeldivust tugevdades positiivseid suhteid õpilaste vahel (Kõiv, 2006).

Ohvritega tuleb tegeleda individuaalselt, arendades nende sotsiaalseid oskusi, näiteks aidata neil ennast klassis kehtestada, õpetada, kuidas luua ning säilitada uusi sõprussuhteid, et muuta nad klassikaaslaste silmis väärtuslikeks (Olweus, 1997). Lisaks prosotsiaalsete oskuste arendamisele soovitatakse õpetajatel vestelda ohvrite, kiusajate ja nende vanematega koheselt, kui kiusamine on klassiruumis aset leidnud. Peamine sõnum peaks olema see, et kiusamine ei ole aktsepteeritud käitumine. Selline sekkumine peab olema regulaarne ning hoolikalt läbiviidud, vastasel juhul võib olukord ohvri jaoks muutuda halvemaks, kui see oli enne sekkumist (Olweus, 1997).

Magistritöö eesmärgiks on võrrelda kiusamise ohvrite ja ohvri käitumist mitte kogenud 3.-5. klassi õpilaste pro- ja antisotsiaalse käitumise sagedust ja kirjeldusi.

Töös püstitati järgmised uurimusküsimused:

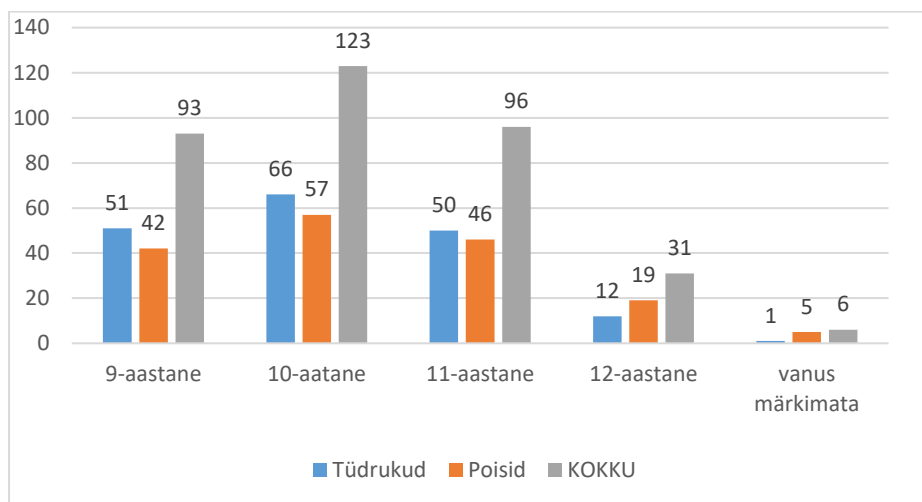
1. Millised on erinevused kiusamise ohvritel ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel prosotsiaalse käitumise sageduses nelja (abistamine, jagamine, hoolitsemine, kaasamine) alaliigi puhul?
2. Millised on erinevused kiusamise ohvritel ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel antisotsiaalse käitumise sageduses nelja (verbaalne väärkäitumine, füüsiline väärkäitumine, vägivald, tõrjumine) alaliigi puhul?
3. Millised on erinevused kiusamise ohvritel ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel prosotsiaalse käitumise (hoolitsemine, kaasamine) kirjeldustes?
4. Millised on erinevused kiusamise ohvritel ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel antisotsiaalse käitumise (vägivald, tõrjumine) kirjeldustes?

Metoodika

Valim

Valimi koostamiseks kasutati kolmetasandilist klastervalimi meetodit. Esimesel tasandil valiti mugavusvalimi põhimõttel välja kaks kooli. Teisel tasemel valiti välja koolides klassid (3.-5. klass), kus õppisid kainikuealised ning kolmandal tasemel tehti õpilaste valik: ohvrid ja mitteohvrid. Uurimisvalimisse kuuluvad 3.-5. klasside põhikooli õpilased ühest Harjumaa ja ühest Tartumaa koolist. Valimisse kuulub 349 õpilast, neist poisse 48,4 % (N=169) ja tüdrukuid 51,6 % (N=180). Õpilased olid vanuses 9-12 eluaastat, keskmine vanus 10 aastat (SD=1,7). 3.klassi õpilased moodustasid valimist 37,2% (N=130), 4. klassi õpilased 31,8% (N=111), 5.klassi õpilased 30,9% (N=108). Valimi moodustavate õpilaste vanuseline ja sooline jaotus on toodud Joonisel 1.

Joonis 1. Ankeedile vastanute vanuseline ja sooline jaotus.

Mõõtevahendid

Magistritöös kasutati andmete kogumiseks kahte ankeeti: (1) enesekohast eelnevalt adapteeritud kirjalikku küsimustikku õpilaste pro- ja antisotsiaalse ning ohvrikäitumise sageduse uurimiseks; (2) avatud vastustega ankeeti pro- ja antisotsiaalse käitumise kirjeldamiseks. Kvantitatiivne mõõtevahend aitab mõõta pro- ja antisotsiaalse käitumise alaliikide esinemissagedust õpilaste hinnangul ning avatud vastustega ankeet koos pildilise materjaliga on sobiv pro- ja antisotsiaalse

käitumisviiside kirjelduste uurimiseks, andes õpilastele võimaluse avaldada arvamust vabas vormis.

Kvantitatiivsete andmete kogumiseks kasutati kirjalikku küsimustikku prosotsiaalse- ja antisotsiaalse käitumise ning ohvrikäitumise sageduse uurimiseks (Child Social Behavior, CSBQ: Christie, Cheyne, Fitzpatrick, Reid, Warden, & 2003), mis adapteeriti eesti keelde (kohandaja; K. Kõiv) eelneva uurimuse (Puis, 2017) raames. 24-st küsimusest koosnev küsimustik sisaldas kaheksat küsimust nelja antisotsiaalse käitumise (verbaalne väärkäitumine, füüsiline väärkäitumine, vägivald, tõrjumine) alaliigi kohta ja kaheksat küsimust nelja prosotsiaalse käitumise (kaasamine, hoolitsemine, jagamine, abistamine) alaliigi kohta. Kõik küsimused olid esitatud vormis *Mida sina arvad? Kui tihti...*

Prosotsiaalse käitumise alaliik abistamine hõlmas endast kahte väidet küsimustikus (1) *aitad klassikaaslasel teha koolitööd*; (2) *aitad teist last, kes on maha kukkunud või haiget saanud*. Jagamine koosnes kahest väitest (1) *mängid klassikaaslastega, jagades mängu ajal oma asju*; (2) *jagad lõuna või mängimise ajal klassikaaslastega maiustusi või näksimist*. Hoolitsemise alla käisid väited (1) *mängid teise lapsega, kellel pole kellegi teisega mängida*; (2) *oled sõbralik klassikaaslase vastu, kes on kurb või õnnetu*. Kaasamine hõlmas endast kahte väidet (1) *astud klassikaaslase kaitseks välja, kes on hädas*; (2) *lohutad teist last, kui ta nutab või on kurb*.

Antisotsiaalse käitumise alaliik füüsiline väärkäitumine sisaldas küsimustikus kahte väidet: (1) *lööd teist last jalaga või käega*; (2) *lükkad või tõukad tahtlikult teist klassikaaslast*. Vägivald hõlmas endas kahte väidet (1) *liitud teiste klassikaaslastega, et teisele lapsele haiget teha*; (2) *lõhud teise lapse asju, et teda endast välja viia*. Verbaalne väärkäitumine sisaldas küsimustikus kahte järgmist väidet: (1) *nimetad teist last inetute nimedega või heidad tema üle nalja, et teda endast välja viia*; (2) *levitad inetuid jutte klassikaaslaste kohta*. Tõrjumise kui antisotsiaalse käitumise alaliigi kohta esitati ankeedis järgmised väited: (1) *takistad klassikaaslasel liituda mõne mängu või tegevusega*; (2) *ähvardad klassikaaslase haiget teha, kui ta midagi ei tee*.

Ohvrikäitumist käsitlevad küsimused koosnesid neljast väitest (1) *on klassikaaslane sind löönud*; (2) *on sind mängust välja jäetud*; (3) *on mõni klassikaaslane sinu kallal norinud*; (4) *lähed endast välja, kui klassikaaslane on öelnud sulle inetusi*. Lisaks esitati neli mitte sotsiaalse käitumisega seotud küsimust täiteküsimustena (*kui tihti töötad arvuti taga*; *kui tihti sööd koolis*

lõunat; kui tihti loed koomikseid või ajakirju; kui tihti mängid jalgpalli), mis ei kuulunud analüüsi alla.

Uuritavad õpilased hindasid enda käitumise esinemissagedust skaalal: sageli, mõnikord, mitte kunagi. Need vastusevariandid kodeeriti vastavalt: 1- mitte kunagi, 2- mõnikord, 3- sageli. Uuritavad liigitati ühe kategooria alla kahest – ohvrikäitumist mitte kogenud õpilased ja kiusamise ohvrid, kusjuures kiusamise ohvrite kategooria alla kuulusid need uuritavad, kes märgistasid vähemalt kaks ohvrikäitumist puudutava küsimust skaalal „sageli“, sest kiusamine on korduv agressiivne käitumine (Olweus, 1997). Lisaks küsiti õpilastelt järgmisi andmeid: sugu, klass, vanus.

Teiseks mõõtevahendiks oli uurija poolt koostatud avatud vastustega ankeet, kus olid küsimused eakaaslastevaheliste pro- ja antisotsiaalse käitumise liikide kirjeldamiseks, mida illustreeriti koos vastava pildialase materjaliga. Piltidel (allikas: Kõiv, 2004, lk 36) oli kujutatud kahte õpilastevahelist antisotsiaalset (vägivald, tõrjumine) ja kahte prosotsiaalset (kaasamine, hoolitsemine) käitumist ning õpilastele esitati avatud küsimused iga pildil kujutatud käitumiseviisi kirjelduseks.

Andmeanalüüs

Avatud vastustega ankeedi andmeid analüüsiti kasutades induktiivset kvantitatiivset sisuanalüüsi ehk kontentanalüüsi. Sisuanalüüsi puhul moodustati õpilaste vastustest koodid, millest omakorda tekkisid alakategooriad ja peakategooriad. Teksti kodeerimisel on oluline teha analüüsiühiku valik (Kalmus, 2015). Käesolevas uurimuses on analüüsiühikuks maining, mis on teksti väikseim osis, millel oli uurimuse kontekstis oluline tähendus (näiteks mainingud: *maha kukkumine, tüdruku aitamine, vihmavarju alla kutsumine*). Seejärel viidi läbi avatud kodeerimine: ankeete korduvalt lugedes tehti märkmeid. Pärast seda koostati koodiraamat, kuhu paigutati mainingud kõikidest ankeetidest. Korduvalt maininguid grupeerides moodustusid alakategooriad (nt *maha kukkumine, nutmine, põlv katki* – moodustas ühe kategooria „haiget saamine“). Kategooriate puhul on oluline, et nad ei kattuks sisuliselt ja oleksid üksteisest eristuvad (Kalmus, 2015). Nii tekkisid alakategooriad, millest moodustusid peakategooriat. Mainingute edaspidisel lugemisel paigutati sarnase tähendusega mainingud alakategooriatesse ning anti neile sisu järgi nimed peakategooriatena. Seejärel arvutati peakategooriate ja alakategooriate protsentuaalne esinemissagedus. Hiljem korrati kõigi ankeetide vastuste analüüsi, vastuste kodeerimise käigus

tekkis juurde tähenduslikke peakategooriad ja alakategooriad, mistõttu korrati peakategooriate ja alakategooriate protsentuaalse esinemissageduse arvutusi. Usaldusväärse suurendamiseks kaasati juhendaja kaaskodeerijana.

Järgnevalt näide alakategooriate ja peakategooriate moodustamisest. Mainingud „*lohutab teist*“, „*aitab püsti tõusta*“, „*ulatab plaastri*“ paigutati alakategooriasse abistamine. Mainingud „*ütleb tere*“, „*kõnnib*“, „*tutvustab ennast*“ paigutati alakategooriasse neutraalne tegevus, kus ei kirjeldata abistavat käitumist. Alakategooriad „abistamine“ ja „neutraalne tegevus“ koondati peakategooria alla „abi andja tegevus“. Peakategooriate ja alakategooriate jaotuse näited on esitatud (lisa nr 2, lisa nr 3).

Ankeedi andmete sisestamiseks ja kodeerimiseks kasutati andmetöötlusprogrammi MS Excel 2013. Kvantitatiivses andmeanalüüsis võrreldi aritmeetilisi keskmisi ning statistiliselt oluliste erinevuste leidmiseks kasutati *t*-testi kahe mittesõltumatu grupi võrdlemiseks. Avatud küsimustega ankeedi andmete analüüsil kvantitatiivse sisuanalüüsiga leitud peakategooriate ja alakategooriate protsentuaalse esinemissageduse võrdlemiseks kasutati Hii-ruut testi.

Uuringu protseduur

Enne uuringu tegemist peeti läbirääkimised mõlema kooli direksiooniga ning klassijuhatajatega. Uurimuse viis läbi antud töö autor ja koolide klassijuhatajad. Enne õpilastele ankeetide kätte jagamist, selgitati nii õpilastele kui ka õpetajatele, et uuring on anonüümne, vabatahtlik ning tulemusi kasutatakse ainult teaduslikel eesmärkidel. Samuti küsiti lapsevanemate nõusolekut antud uuringu tegemiseks. Uuring viidi läbi 19 erinevas klassis. Ühes koolis viis uurimuse läbi töö autor ise ja teises koolis viisid uurimuse läbi klassijuhatajad, kellele räägiti eelnevalt töö eesmärgist ning läbiviimise protseduurist. Küsimuste vastamisele kulus õpilastel keskmiselt 20-25 minutit. Töö läbiviimiseks kasutati kahte ankeeti ning läbiviimisel oli kõigi uuritavate anonüümsus tagatud.

Tulemused

Uuritavate gruppide moodustamine

Esimese uurimisinstrumendi kiusamise ohvrikäitumist puudutavad küsimused võimaldasid selgitada välja kiusamise ohvrite ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilaste grupid, kusjuures kiusamise ohvrite kategooria alla kuulusid need uuritavad, kes märgistasid vähemalt kaks ohvrikäitumist puudutava küsimust skaalal „sageli“. Kokku osales uurimuses 349 õpilast. Kiusamise ohvrid moodustasid esimese grupi, kuhu kuulus 12% (N=41) õpilastest, neist tüdrukuid 41,5% (N=17) ja poisse 58,5% (N=24). Teise grupi moodustasid ohvri käitumist mitte kogenud õpilased 88% (N=308), neist tüdrukuid 53% (N=163) ja poisse 47% (N=145).

Pro- ja antisotsiaalse käitumise alaliikide esinemissagedus õpilaste hinnangul

Prosotsiaalse käitumise alaliikide (abistamine, jagamine, hoolitsemine, kaasamine) esinemissagedus kiusamise ohvritel ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel on välja toodud enesekohaste hinnangutena tabelis 1. Kiusamise ohvritel esines suhteliselt sagedasti hoolitsemist ja harvem jagamist nelja prosotsiaalse käitumise alaliigi lõikes. Ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel esines enesekohaste hinnangute järgi sagedamini prosotsiaalse käitumise alaliikide puhul kaasamist ning suhteliselt harvem jagamist.

Uurimustulemused näitasid, et võrreldes omavahel kiusamise ohvreid ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilasi, ilmnes statistiliselt oluline erinevus mõõdetuna *t*-testiga prosotsiaalse käitumise alaliigi – jagamise, korral. Ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel esines jagamist prosotsiaalse käitumise alaliigina sagedamini võrreldes kiusamise ohvritega.

Tabel 1. *Prosotsiaalse käitumise alaliikide esinemissagedus (keskmised hinnanguskaalal) kiusamise ohvritel ja ohvri käitumist mitte kogenutel õpilastel ning t ja p väärtused.*

Prosotsiaalne käitumine	Ohvrid (M)	Mitte ohvrid (M)	t-väärtus	p väärtus
Hoolitsemine	2.46	2.43	0.49	0.31
Kaasamine	2.43	2.45	-0.29	0.39
Jagamine	1.93	2.10	-2.02	0.02
Abistamine	2.30	2.29	0.09	0.93

Prosotsiaalse käitumise esinemissagedus ankeedi üksikküsimuste lõikes on välja toodud tabelis 2. Suhteliselt sagedasti esines enesekohase meetodiga mõõdetuna nii kiusamise ohvritel, kui ka ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel prosotsiaalset käitumist seoses küsimuse kirjeldusega – *kurva või õnnetu lapse vastu sõbralik olemine*, mis kuulub prosotsiaalse käitumise alaliigi *kaasamise* alla. Harvem esines prosotsiaalselt käitumist mõlemal uuritava grupil küsimuse kirjeldusega: *maiuste/näksimise jagamine teise lapsega lõuna või mängu ajal*, mis kuulub alaliigi *jagamine* alla.

Statistiliselt olulised erinevused prosotsiaalse käitumise esinemissageduses küsimuste lõikes ohvritel ja mitte ohvrite võrdluses esinesid küsimuse kirjelduses seoses jagamisega (*maiustuste/näksimise jagamine teise lapsega lõuna või mängu ajal*), kus ohvri käitumist mitte kogenud õpilased jagavad sagedamini võrreldes kiusamise ohvritega.

Tabel 2. *Prosotsiaalne käitumise esinemissagedus (keskmised hinnangu skaalal) ankeedi küsimuste kirjelduste lõikes kiusamise ohvritel ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel.*

Ankeedi küsimused: prosotsiaalne käitumine	Ohvrid (M)	Mitte		
		ohvrid (M)	t- väärtus	p väärtus
Klassikaaslastega koostöö	2,04	2,02	-0,34	0,37
Teise lapse aitamine haiget saamise korral	2,55	2,55	0,03	0,49
Teise lapse lohutamine	2,58	2,50	-0,87	0,19
Hädas oleva lapse kaitseks välja astumine	2,34	2,35	0,05	0,48
Mängimine teise lapsega, kes on isoleeritud	2,22	2,16	-0,55	0,29
Kurva või õnnetu lapse vastu sõbralik olemine	2,63	2,73	1,26	0,10
Mängu ajal teise lapsega oma asjade jagamine	2,09	2,18	0,73	0,23
Maiuste/näksimise jagamine teise lapsega lõuna või mängu ajal	1,76	2,01	2,18	0,01

Antisotsiaalse käitumise alaliikide (füüsiline väärkäitumine, vägivald, verbaalne väärkäitumine, tõrjumine) esinemissagedus kiusamise ohvritel ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel on välja toodud tabelis 3. Kiusamise ohvrite hinnangul esines antisotsiaalse käitumise puhul suhteliselt sagedasti vägivalda ja harvem füüsilist väärkäitumist kui antisotsiaalse käitumise alaliike. Ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel esines suhteliselt sagedasti vägivalda ning suhteliselt harvem füüsilist väärkäitumist nelja antisotsiaalse käitumise alaliigi lõikes.

Uurimuses selgus, et võrreldes omavahel kiusamise ohvreid ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilaste näitajaid, ilmnedid statistiliselt olulised erinevused kolme alaliigi lõikes neljast: vägivald, verbaalne väärkäitumine ja tõrjumine. Kolme alaliiki: verbaalset väärkäitumist, vägivalda ning tõrjumist esines kiusamise ohvritel sagedamini võrreldes ohvri käitumist mitte kogenud õpilastega.

Tabel 3. Antisotsiaalse käitumise alaliikide esinemissagedus (keskmised hinnanguskaalal) kiusamise ohvritel ja ohvri käitumist mitte kogenutel õpilastel ning *t* ja *p* väärtused.

Antisotsiaalne käitumine	Ohvrid (M)	Mitte ohvrid (M)	<i>t</i> -väärtus	<i>p</i> väärtus
Füüsiline väärkäitumine	1.07	1.05	0.71	0.24
Vägivald	1.39	1.19	3.35	0.00
Verbaalne väärkäitumine	1.17	1.10	-1.58	0.05
Tõrjumine	1.27	1.13	-2.38	0.00

Antisotsiaalse käitumise esinemissagedus ankeedi üksikküsimuste lõikes on välja toodud tabelis 4. Suhteliselt sagedasti esines kiusamise ohvritel antisotsiaalset käitumist seoses küsimuste kirjeldustega – *klassikaaslase löömine jala või käega ning klassikaaslase lükkamine või tahtlikult tõukamine*, mis kuulub alaliigi *vägivald* alla. Suhteliselt harva esines kiusamise ohvritel antisotsiaalset käitumist seoses küsimuste kirjeldusega – *teise lapse endast välja viimine lõhkudes ta asju ning klassikaaslasega liitumine, et teha haiget teisele lapsele*, mis kuulub alaliigi *füüsiline väärkäitumine* alla.

Ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel esines suhteliselt sagedasti antisotsiaalset käitumist seoses küsimuse kirjeldusega – *teise lapse välja jätmine mängust*, mis kuulub alaliigi *tõrjumine* alla. Suhteliselt harvem esines antisotsiaalset käitumist seoses küsimuse kirjeldusega: *teise lapse endast välja viimine lõhkudes ta asju*, seoses alaliigiga *füüsiline väärkäitumine*.

Statistiliselt olulised erinevused antisotsiaalse käitumise esinemissageduses küsimuste lõikes ohvrite ja mitte ohvrite võrdluses esinesid kolme küsimuse kirjelduse lõikes: *klassikaaslase löömine jala või käega*, mis kuulub alaliigi *füüsilise väärkäitumise* alla; *klassikaaslase lükkamine või tahtlikult tõukamine* seoses alaliigiga *füüsiline väärkäitumine* ning *klassikaaslase ähvardamine juhul kui ta ei tee midagi* seoses alaliigiga *tõrjumine*. Kiusamise

ohvrid löövad, lükkavad, tõukavad ning ähvardavad klassikaaslasi sagedamini võrreldes ohvri käitumist mitte kogenud õpilasetega. Küsimuste kirjeldustes seoses verbaalse väärkäitumisega erinevusi ohvritel ja mitte ohvritel ei esinenud.

Tabel 4. *Prosotsiaalne käitumise esinemissagedus (keskmised hinnangu skaalal) ankeedi küsimuste kirjelduste lõikes kiusamise ohvritel ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel.*

Ankeedi küsimused: antisotsiaalne käitumine	Ohvrid (M)	Mitte ohvrid (M)	t-väärtus	p väärtus
Klassikaaslase löömine jala või käega	1,39	1,20	-2,30	0,01
Klassikaaslase lükkamine või tahtlikult tõukamine	1,39	1,18	-2,40	0,01
Klassikaaslasega liitumine, et teha haiget teisele lapsele	1,10	1,07	-0,56	0,28
Teise lapse endast välja viimine lõhkudes ta asju	1,05	1,03	-0,45	0,33
Teise lapse kohta inetu jutu levitamine	1,17	1,10	-0,92	0,18
Teise lapse üle nalja heitmine inetute sõnadega, et ta endast välja viia	1,17	1,08	-1,34	0,09
Teise lapse välja jätmine mängust	1,34	1,21	-1,55	0,06
Klassikaaslase ähvardamine juhul kui ta ei tee midagi	1,20	1,04	-1,84	0,03

Prosotsiaalse ja antisotsiaalse käitumise kirjeldus

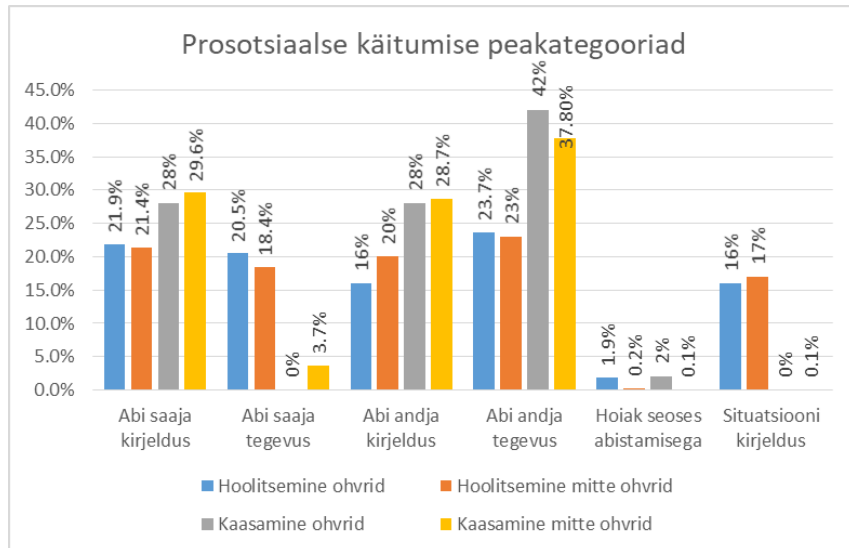
Õpilaste hinnangute uurimiseks prosotsiaalse käitumise kohta kasutati avatud vastustega ankeeti (vt lisa 1), kus õpilased kirjeldasid vabas vormis piltidele kujutatut. Piltidel oli kujutatud prosotsiaalse käitumise alaliike – hoolitsemine, kaasamine, laste vahelise prosotsiaalse käitumisena. Esimesel pildil on kujutatud hoolitsemist (lisa 1 pilt nr 1; edaspidi: hoolitsemist kujutav pilt), teise prosotsiaalse käitumise pildil on kujutatud kaasamist (lisa 1 pilt nr 4; edaspidi: kaasamist kujutav pilt).

Õpilaste kirjelduste analüüsil mainingute grupeerimisel moodustusid kuus peakategooriat (*abi saaja kirjeldus, abi saaja tegevus, abi andja kirjeldus, abi andja tegevus, hoiak seoses abistamisega, situatsiooni kirjeldus*). Peakategooriate ja alakategooriate esinemissagedus uuritavate gruppide lõikes koos hii-ruudu väärtuse, p-väärtusega on esitatud tabelis 5. Kiusamise

ohvrite ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilaste kohta arvatud peakategooriate ja alakategooriate esinemissagedused on esitatud protsentuaalselt kogumaingute arvust.

Esimese pildi kirjeldustes prosotsiaalse käitumise puhul, milleks oli hoolitsemine, loeti kokku 1484 mainingut, millest 156 olid kiusamise ohvrite mainingud ning 1328 ohvri käitumist mitte kogenute mainingud. Teise pildi kirjeldustes prosotsiaalse käitumise puhul, milleks oli kaasamine, loeti kokku 907 mainingut, millest 92 olid kiusamise ohvrite mainingud ning 815 ohvri käitumist mitte kogenute mainingud. Prosotsiaalse käitumise peakategooriate esinemissagedused mõlema pildi kirjeldustes gruppide lõikes on toodud joonisel 2.

Joonis 2. Prosotsiaalse käitumise peakategooriate esinemissagedus piltide kirjeldustes, kus oli kujutatud hoolitsemist või kaasamist.

Sagedasti esines hoolitsust ja kaasamist kujutavate piltide kirjelduste analüüsis mõlema uuritava grupi hinnangul peakategooriad: *abi andja tegevus*, *abi saaja kirjeldus*, *abi andja kirjeldus*. Harvem esines mõlema grupi õpilastel prosotsiaalse käitumise peakategooriaid: *hoiak seoses abistamisega* ning *situatsiooni kirjeldust*.

Hoolitsemist kujutava pildi kirjeldustes, esines kiusamise ohvritel peakategooriat *positiivne hoiak seoses abistamisega* sagedamini võrreldes ohvri käitumist mitte kogenud õpilastega ($\chi^2= 9,98$; $p=0,00$). Teisel prosotsiaalse käitumise pildi – kaasamine, kirjeldustes ilmnesid statistiliselt olulised erinevused peakategooriate lõikes seoses positiivse hoiakuga

abistamise puhul, kus kiusamise ohvritel esines peakategooriat sagedamini võrreldes ohvri käitumist mitte kogenud õpilastega ($\chi^2=10,5$; $p=0,00$).

Statistiliselt olulisi erinevusi ohvrite ja ohvrikäitumises mitteosalenud õpilaste võrdluses peakategooriate *situatsiooni kirjeldus*, *abi andja kirjeldus* ja *abi andja tegevus* esinemissageduses nii hoolitust kui ka kaasamist kujutava pildi kirjeldustes ei esinenud.

Peakategooria *situatsiooni kirjelduse* all toodi välja nii hoolitsuse kui ka kaasamise pildidel kujutatud situatsiooni ja esemete kirjeldus, milleks olid päikeseline päev, pall, vihmased, vihmavari. Statistiliselt olulisi erinevusi mõlema grupi võrdluses peakategooria *situatsiooni kirjeldus* esinemissagedustes mõlema prosotsiaalse käitumise pildi all ei esinenud.

Peakategooriad sisaldasid alakategooriaid. Peakategooria *abi saaja kirjeldus* hõlmas endas alakategooriaid *tüdruk*, *laps*, *inimene* nii hoolitsemise kui ka kaasamise piltide kirjelduste puhul, kusjuures nii ohvrite kui mitteohvrite gruppi kuuluvate õpilaste kirjeldustes esines sagedasti alakategooria *poiss* kirjeldamiseks pildidel kujutatud abi andja sugu ning vähem sagedasti esines alakategooria *laps*. Esimese pildi kirjeldustes, milleks oli hoolitsemine, toodi alakategooriat *inimene* välja sagedamini ohvrite poolt (7.2%) võrreldes ohvri käitumist mitte kogenud õpilastega (3.1%), kusjuures alakategooria esinemissageduses esinesid statistiliselt olulised erinevused. Õpilaste vastuste analüüsist ilmnenuid alakategooriaid koos näidetega on esitatud kodeerimisjuhendis prosotsiaalset käitumist kujutavate piltide puhul (vt lisa 2).

Peakategooria *abi saaja tegevus* all eristus mõlema pildi kirjelduste analüüsis kaks alakategooriat *hädas olemine* ja *neutraalne tegevus*. Nii hoolitsust kui kaasamist kujutavate piltide kirjeldustes esines ohvritel ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel sagedamini alakategooriat *hädas olemine*, mille all toodi välja pildidel kujutatud abi saaja tegevustena nutmist, kurtmist, haiget saamist ning vähem sagedasti esines alakategooriat *neutraalne tegevus*, mille alla toodi välja abi saaja tegevusena mängimist, kõndimist, seismist, rääkimist. Statistiliselt olulisi erinevusi ohvritel ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilaste võrdluses alakategooriate *hädas olemine* ja *neutraalne tegevus* esinemissagedustes mõlema pildi kirjeldustel ei ilmnenuid.

Peakategooria *abi andja kirjeldus* sisaldas alakategooriaid *poiss*, *laps*, *inimene* nii hoolitsust kui ka kaasamist kujutava pildi kirjeldustes. Nii ohvritel kui ka ohvrikäitumist mitte kogenud õpilastel esines sagedasti alakategooriat *poiss* kirjeldamiseks pildidel kujutatud abi andja sugu. Hoolitsemise pildi kirjelduste puhul esines vähem sagedasti alakategooriat *laps* ning

kaasamise pildi kirjeldustes esines harvem alakategooriat *inimene*. Statistiliselt olulisi erinevusi kahe grupi võrdluses mõlema pildi kirjeldustes alakategooriate lõikes ei ilmnenu.

Peakategooria *abi andja tegevus* all eristus kaks alakategooriat *abistamine* ja *mitteabistav tegevus* nii hoolitsust kui ka kaasamist kujutava pildi kirjelduste analüüsist. Nii ohvrite kui ohvrikäitumises mitteosalenud õpilaste kirjeldustes esines ülekaalukalt alakategooria *abistamine*, mille all toodi välja piltidel kujutatud abi andja tegevustena aitamist, lohutamist, jagamist, kaasamist, hoolitsemist ning vähem sagedasti alakategooriat *mitteabistav tegevus*. Statistiliselt olulisi erinevusi kahe uuritavate grupi võrdluses alakategooriate *abistamine* ja *mitteabistav tegevus* esinemissagedustes nii hoolitsust kui ka kaasamist kujutavate piltide kirjeldustel ei ilmnenu.

Tabel 5. Prosotsiaalse käitumise peakategooriate ja alakategooriate esinemissagedused uuritavatel gruppidel koos hii-ruudu väärtuse, *p*-väärtusega.

Peakategooriad	Alakategooriad	HOOLITSEMIST KUJUTAV PILT				KAASAMIST KUJUTAV PILT			
		Ohvrid % (f)	Mitte-ohvrid % (f)	χ^2	<i>p</i> väärtus	Ohvrid % (f)	Mitte-ohvrid % (f)	χ^2	<i>p</i> väärtus
Abi saaja kirjeldus		21,9% (34)	21,4% (284)	0,01	0,90	28% (26)	29,6% (241)	0,07	0,79
	Tüdruk	11,5% (18)	15,1% (201)	1,44	0,23	22,8% (21)	22,7% (185)	0,00	0,98
	Laps	3,2% (5)	3,16% (42)	0,01	0,98	2,1% (2)	3,6% (29)	0,48	0,49
	Inimene	7,2% (11)	3,1% (41)	6,49	0,01	3,2% (3)	3,3% (27)	0,00	0,98
Abi saaja tegevus		20,5% (32)	18,4% (239)	0,59	0,44	0% (0)	3,7% (30)	1,69	0,19
	Hädas olemine Haiget saamine	20,5% (32)	18% (234)	0,79	0,37	0% (0)	3,1% (25)	1,16	0,28
	Neutraalne tegevus	0%	0,4% (5)	0,24	0,62	0%	0,6% (5)	0,28	0,59
Abi andja kirjeldus		16% (25)	20% (267)	1,47	0,23	28% (26)	28,7% (234)	0,01	0,93
	Poiss	12% (19)	16% (211)	1,47	0,23	23,9% (22)	24,4% (199)	0,01	0,91
	Laps	1% (2)	1,5% (21)	0,08	0,77	3,2% (3)	2,2% (18)	0,40	0,52
	Inimene	3% (4)	2,5% (35)	0,00	0,96	1,08% (1)	2,1% (17)	0,42	0,51

Ohvrite prosotsiaalne ja antisotsiaalne käitumine 23

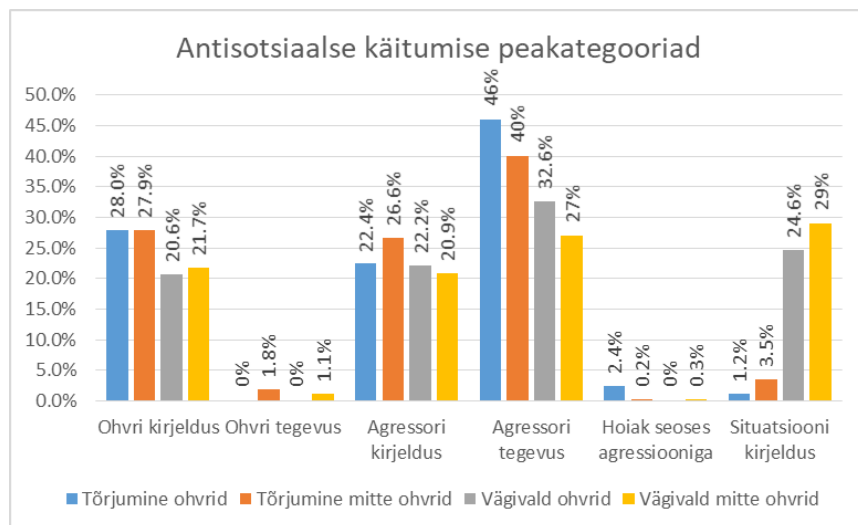
Abi andja tegevus		23,7% (37)	23% (309)	0,01	0,89	42% (39)	37,8% (309)	0,70	0,40
	Abistamine	23,7% (37)	22,6% (304)	0,05	0,82	42% (39)	36,1% (295)	1,36	0,24
	Mitteabistav tegevus	0%	0,3% (4)	0,48	0,49	0%	1,5% (12)	0,08	0,77
	Varastamine	0%	0,07% (1)	3,32	0,07	0%	0,2% (2)	1,78	0,18
Positiivne hoiak abistamisega seoses	Positiivne hoiak	1,9% (3)	0,2% (3)	9,98	0,00	2% (2)	0,1% (1)	10,55	0,00
Situatsiooni kirjeldus	Situatsiooni ja esemete kirjeldus	16% (25)	17% (226)	0,09	0,75	0% (0)	0,1% (1)	3,49	0,06
KOKKU (f)		156	1328			92	815		

Õpilaste hinnangute uurimiseks antisotsiaalse käitumise kohta kasutati kahte pilti kirjeldamiseks antisotsiaalse käitumise liike. Pildidel oli kujutatud antisotsiaalse käitumise kahte alaliiki – tõrjumine ja vägivald. Esimesel pildil on kujutatud lastevahelist tõrjumist (lisa 1 pilt nr 2; edaspidi: tõrjumist kujutav pilt), teisel antisotsiaalse käitumise pildil on kujutatud lastevahelist vägivalda (lisa 1 pilt 3; edaspidi: vägivalda kujutav pilt). Õpilaste kirjelduste analüüsil mainingute grupeerimisel moodustusid kuus peakategooriat – *ohvri kirjeldus, ohvri tegevus, agressori kirjeldus, agressori tegevus, hoiak seoses agressiooniga ja situatsiooni kirjeldus*. Peakategooriate ja alakategooriate esinemissagedus, hii-ruudu väärtus, p-väärtus on esitatud tabelis 6. Kiusamise ohvrite ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilaste kohta arvatud peakategooriate ja alakategooriate esinemissagedused on esitatud protsentuaalselt kogumainingute arvust.

Pildi kirjeldustes antisotsiaalse käitumise puhul, milleks oli tõrjumine, loeti kokku 916 mainingut, millest 82 olid kiusamise ohvrite mainingud ning 834 ohvri käitumist mitte kogenute mainingud. Pildi kirjeldustes antisotsiaalse käitumise puhul, milleks oli vägivald, loeti kokku 1314 mainingut, millest 126 olid kiusamise ohvrite mainingud ning 1188 ohvri käitumist mitte kogenute mainingud.

Tekkinud peakategooriad olid järgmised: *ohvri kirjeldus, ohvri tegevus, agressori kirjeldus, agressori tegevus, hoiak seoses agressiooniga ja situatsiooni kirjeldus*. Antisotsiaalse käitumise peakategooriate esinemissagedused mõlema pildi kirjelduste puhul gruppide lõikes on toodud joonisel 3.

Joonis 3. Antisotsiaalse käitumise peakategooriate esinemissagedus piltide kirjeldustes, kus oli kujutatud tõrjumist ja vägivalda.

Sagedasti esines tõrjumist ja vägivalda kujutatavate piltide kirjelduste analüüsis mõlema uuritava grupi hinnangul peakategooriad: *agressori tegevus*, *ohvri kirjeldus*, *agressori kirjeldus*. Harvem esines mõlema grupi õpilastel antisotsiaalse käitumise peakategooriaid: *ohvri tegevus* ning *hoiak seoses agressiooniga*.

Statistiliselt oluline erinevus kahe grupi võrdluses ilmnis peakategooria *negatiivne hoiak seoses agressiooniga* kirjeldustes, kus kiusamise ohvritel esines antud kategooria sagedamini tõrjumist kujutava antisotsiaalse käitumise pildi kirjeldustes võrreldes ohvri käitumist mitte kogenud õpilastega (tabel 6).

Peakategooria *situatsiooni kirjeldus* all toodi välja nii tõrjumist kui ka vägivalda kujutatavatel pildidel situatsiooni ja esemete kirjeldus, milleks olid jalgpall, kohtunik annab punase, kott, aed, koer.

Statistiliselt olulisi erinevusi ohvrite ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilaste võrdluses seoses peakategooriate *ohvri kirjeldus*, *agressori kirjeldus*, *ohvri tegevus*, *agressori tegevus* ja *situatsiooni kirjeldus* esinemissagedusega nii tõrjumist kui ka vägivalda kujutava pildi kirjeldustes ei esinenud.

Antisotsiaalse käitumise peakategooriate ja alakategooriate esinemissagedus uuritavate gruppide lõikes on toodud tabelis 5. Peakategooria *ohvri kirjeldus* hõlmas endas alakategooriaid *poiss*, *laps*, *inimene* nii tõrjumist kui ka vägivalda kujutatavate piltide kirjeldustes. Nii ohvrite kui

ohvri käitumist mitte kogenud õpilaste kirjeldustes esines sagedasti alakategooria *poiss* kirjeldamiseks piltidel kujutatud ohvri sugu ning vähem sagedasti esines alakategooriat *inimene*. Statistiliselt olulisi erinevusi mõlemal uuritava grupil alakategooriate esinemissageduses ei leitud. Õpilaste vastuste analüüsist ilmnenuid alakategooriad koos näidetega on esitaud kodeerimisjuhendis antisotsiaalse käitumist kirjeldavate piltide puhul (vt lisa 3).

Peakategooria ohvri tegevus all eristus kaks alakategooriat *hädas olemine ja neutraalne tegevus* nii tõrjumist kui ka vägivalda kujutavate piltide kirjeldustes. Statistiliselt olulisi erinevusi ohvrite ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilaste alakategooriate esinemissageduses ei esinenud. Ohvri käitumist mitte kogenud õpilaste kirjeldustes vägivalda kujutaval pildil esines kõige sagedamini alakategooriat *hädas olemine*, mille all toodi välja piltidel kujutatud ohvri tegevusena haiget saamine, kurb olemine, ehmunud ning ohver on väike ja nõrk. Harvem esines ohvri käitumist mitte kogenud õpilaste kirjeldustes nii tõrjumist kui ka vägivalda kujutavate piltide puhul alakategooriat *neutraalne tegevus*, mille all toodi välja tegevused, mis ei olnud seotud abistava tegevuste kirjeldustega nagu mängimine, ei teinud midagi, pillab koti maha.

Peakategooria *agressori kirjeldus* sisaldas alakategooriaid *poiss, laps, inimene, teine poiss* nii tõrjumist kui ka vägivalda kujutavate piltide kirjeldustes. Tõrjumist kujutletava pildi kirjeldustes esines kõige sagedamini alakategooriat *teine poiss* mõlema uuritava grupi kirjeldustes ning vähem sagedasti alakategooriat *laps*. Vägivaldala kujutleva pildi kirjeldustes esines kõige sagedamini mõlema grupi puhul alakategooriat *poiss* ning vähem sagedasti alakategooriat *laps*. Statistiliselt olulisi erinevusi kiusamise ohvritel ja mitte ohvritel alakategooria *agressori kirjeldus* esinemissageduses nii tõrjumist kui vägivalda kirjeldavate piltide kirjeldustel ei ilmnenuid.

Peakategooria agressori tegevuse all eristusid alakategooriad *abistamine, mitteabistav tegevus, kiusamine, tõrjumine, verbaalne agressioon* nii tõrjumist kui vägivalda kujutavate piltide kirjeldustes. Nii tõrjumist kui ka vägivalda kujutavate piltide kirjelduste analüüsist selgus, et nii ohvritel kui ka ohvri käitumist mitte kogenud õpilaste kirjeldustes esines sagedasti alakategooriat *tõrjumine*. Statistiliselt oluline erinevus esines kahe uuritava grupi võrdluses alakategooria *tõrjumine* esinemissageduses tõrjumist kujutava pildi kirjeldustes, kusjuures ohvrite grupi kirjeldustes esines antud alakategooria sagedamini (34%) võrreldes ohvri käitumist mitte kogenud õpilastega (23%).

Tabel 6. *Antisotsiaalse käitumise peakategooriate ja alakategooriate esinemissagedused uuritavatel gruppidel koos hii-ruudu väärtuse, p-väärtusega.*

		TÕRJUMIST KUJUTAV PILT				VÄGIVALDA KUJUTAV PILT			
Peakategooriad	Alakategooriad	Ohvrid % (f)	Mitte- ohvrid % (f)	χ^2	p väärtus	Ohvrid % (f)	Mitte- ohvrid % (f)	χ^2	p väärtus
Ohvri kirjeldus		28% (23)	27,9% (231)	0,00	0,95	20,6% (26)	21,7% (259)	0,09	0,76
	Poiss	21% (17)	22,9% (189)	0,16	0,69	17,4% (22)	18,3% (218)	0,06	0,81
	Laps	5% (4)	2,6% (22)	1,36	0,24	3,2% (4)	2,1% (25)	0,60	0,44
	Inimene	2,4% (2)	2,4% (20)	1,80	0,18	0% (0)	1,3% (16)	0,27	0,60
Ohvri tegevus		0% (0)	1,8% (15)	0,15	0,70	0% (0)	1,1% (13)	0,09	0,75
	Hädas olemine	0% (0)	0,9% (8)	0,05	0,82	0% (0)	0,8% (9)	0,00	0,96
	Neutraalne tegevus	0% (0)	0,9% (7)	0,12	0,72	0% (0)	0,3% (4)	0,63	0,43
Agressori kirjeldus		22,4% (18)	26,6% (222)	0,84	0,36	22,2% (28)	20,9% (249)	0,11	0,74
	Poiss	2,4% (2)	3,2% (27)	0,16	0,69	20,6% (26)	18,9% (225)	0,11	0,74
	Laps	0% (0)	0,6% (5)	0,44	0,51	1,6% (2)	0,75% (9)	0,94	0,33
	Inimene	0% (0)	0,8% (7)	0,12	0,72	0% (0)	1,26% (15)	0,21	0,65
	Teine poiss	20% (16)	22% (183)	0,26	0,61				
Agressori tegevus		46% (38)	40% (335)	1,18	0,28	32,6% (41)	27% (322)	1,68	0,19
	Abistamine	0% (0)	1,1% (9)	0,01	0,91	0,8% (1)	0,3% (3)	1,10	0,29
	Mitteabistav	0% (0)	0,5% (4)	0,75	0,39	0% (0)	0,7% (8)	0,02	0,87
	Kiusamine	12% (10)	15,1% (126)	0,50	0,48	8% (10)	4,9% (59)	2,02	0,15
	Verbaalne agressioon	0% (0)	0,6% (5)	0,44	0,51	3,2% (4)	3,1% (38)	0,00	0,99
	Tõrjumine	34% (28)	22,7% (190)	5,32	0,02	20,6% (26)	18% (212)	0,58	0,44
Negatiivne hoiak seoses agressiooniga	Negatiivne hoiak	2,4% (2)	0,2% (2)	8,31	0,00	0% (0)	0,3% (3)	1,10	0,29

Situatsiooni kirjeldus	Situatsiooni ja esemete kirjeldus	1,2% (1)	3,5% (29)	1,20	0,28	24,6% (31)	29% (342)	0,98	0,32
KOKKU (f)		82	834			126	1188		

Arutelu

Kiusamise ohvriks langemine on pikaajaline antisotsiaalse käitumise vorm, kus kiusaja ja ohvri vahel valitseb võimu tasakaalutus. On leitud, et ohvrile suunatud kiusamine ilmneb esimesena algklassides (Smith, 2016). Eakaaslaste ohvriks langetakse pigem nooremates, kui vanemates klassides, mis võib olla tingitud sellest, et vanemaks saades kasvab teadlikkus sotsiaalselt mitteaktsepteeritud käitumisest (Brockenbrough *et al.*, 2002). Selleks, et leida vastused uurimusküsimustele, tuli esmalt välja selgitada antud uuringu õpilaste grupiline jaotus. Uurimuses selgus, et kiusamise ohvrid moodustasid esimese grupi 12% õpilastega, kellest poisid moodustasid 58,5% ning tüdrukud 47,5%. Uuringutes on leitud, et poisid satuvad sagedamini ohvriteks võrreldes tüdrukutega (Veenstra *et al.*, 2005), seda kinnitasid ka antud uuringu tulemused. Teise grupi kuulusid ohvri käitumist mitte kogunud õpilased 88% õpilasega, kellest poisse oli 47% ning tüdrukuid 53%. Antud uurimuse tulemused näitasid, et ohvrikäitumise ulatus oli 12%, mis langeb kokku varasemate uuringutega. Cornell & Brockenbrough (2004) uuringus oli valimiks 266 õpilast millest ohvrikäitumise moodustas 12.1% õpilastest. Van der Ploeg jt (2017) uurimus viidi läbi samades kooliklassides (3.-5. klassi õpilased) ning tulemused näitasid, et ohvrikäitumist oli kogunud 15% õpilastest. Eestis varem tehtud uuringutega (Kõiv, 2006) on antud uuringu tulemused suhteliselt sarnased, kus ohvrikäitumisega oli seotud 15% õpilastest. Antud uuringud näitavad, et 12-15% õpilastest kogevad koolis ohvrikäitumist, kuid see number võib varieeruda erinevate koolide lõikes, jäädes üldiselt vahemikku 2,4%- 15.4% (Kõiv, 2006).

Hiljutises uuringus leiti, et prosotsiaalne käitumine kaitseb probleemse käitumisega seotuse eest, sealhulgas ka agressiooni eest (Memmott-Elison *et al.*, 2020). On leitud, et lapsed eristavad inimestevahelisi sündmusi sealhulgas abistamist, hoolitsemist, jagamist ja kaasamist (Greener, 2000). Antud töö esimene uurimusküsimus püstitati selleks, et välja selgitada, millised on erinevused kiusamise ohvritel ja ohvri käitumist mitte kogunud õpilastel prosotsiaalse käitumise sageduses nelja (abistamine, jagamine, hoolitsemine, kaasamine) alaliigi puhul. Tulemustes selgus, et 3.-5. klassi kiusamise ohvritel ja ohvri käitumist mitte kogunud õpilastel

esinesid erinevused prosotsiaalse käitumise ühe alaliigi – jagamise, lõikes. Ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel esines enesekohaste hinnangute järgi sagedamini jagamist võrreldes kiusamise ohvritega. Eelnevates uuringutes on selgunud, et ohvritel on madalamad sotsiaalsed oskused võrreldes ohvri käitumist mitte kogenud õpilastega (Jenkins, Demaray, Fredrick, & Summers, 2016; Veenstra *et al.*, 2005). Antud töös kuulus jagamise alla näiteks enda isiklike asjade jagamine lõuna või mängu ajal. Töö tulemused ühtivad varasemate uuringutega, kus mitte ohvritel esineb sagedamini jagamist võrreldes kiusamise ohvritega. Lisaks sotsiaalsetele oskustele võivad ohvri käitumist mitte kogenud õpilasi mõjutada erinevad prosotsiaalse käitumise motiivid – alturistlikud või egoistlikud motiivid. Alturistliku motiivi puhul abistavad inimesed vabatahtlikult ning selle ajendiks on teiste abistamine lähtudes sisemistest normidest ja sümpaatiast (Carlo & Randall, 2002). Samuti võivad ohvri käitumist mitte kogenud õpilased jagada sagedamini seetõttu, et neid motiveerivad egoistlikud motiivid, mille eesmärgiks saada lühiajaliselt kasu, näiteks sotsiaalse heakäigu saamiseks või selleks, et oodatakse vastuteenet (Batson, 2011).

Prosotsiaalse käitumise alaliikide (abistamine, hoolitsemine, kaasamine) puhul ohvrite ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilaste vahel erinevusi sellise käitumise sageduses ei leitud. Mitmed varasemad uuringud on läbi viidud meetodikaga, kus prosotsiaalset käitumist vaadeldakse ühe tervikuna, eristamata selle erinevaid alaliike (Chen *et al.*, 2020; Veenstra *et al.*, 2005) ja uuringutes leitu viitab sellele, et kiusamise ohvrid käituvad harvemini prosotsiaalselt võrreldes ohvri käitumist mitte kogenud õpilastega (Marengo *et al.*, 2018; Veenstra *et al.*, 2005). Nii ohvritel kui ohvri käitumist mitte kogenud õpilaste tulemused abistamise, hoolitsemise, kaasamise käitumise sagedustes olid suhteliselt sarnased, kus kõige sagedamini esines käitumist, mis oli seotud hoolitsemise ja kaasamisega ning kõige harvem esines mõlema alagrupi puhul prosotsiaalset käitumist, mis oli seotud jagamisega. Antud tulemus seoses jagamisega on kooskõlas varasemate uuringutega (Kõiv, 2006; Puis, 2017), kus jagamist prosotsiaalse käitumise alaliigina esines harvemini võrreldes teiste alaliikidega.

Erinevates uuringutes tuuakse välja tugev seos antisotsiaalse käitumise ja ohvriks langemise vahel (van Domburgh *et al.*, 2019). Lastel, kellel on tõsisemad internaliseeritud ja eksternaliseeritud probleemid võrreldes eakaaslastega, on suurem risk sattuda ohvriks ning käituda tulevikus antisotsiaalselt. Noorte probleemide varajane äratundmine ja hindamine võimaldab sihipäraselt sekkuda ning võib ära hoida kahjulikud tagajärjed, milleks on ka ohvriks

langemine (van Domburgh *et al.*, 2019). Töö teine uurimusküsimus käsitles erinevusi kiusamise ohvritel ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel antisotsiaalse käitumise sageduses nelja (verbaalne väärkäitumine, füüsiline väärkäitumine, vägivald, tõrjumine) alaliigi puhul. Tulemustes selgus, et võrreldes omavahel kiusamise ohvreid ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilasi esinesid erinevused kolme alaliigi lõikes: verbaalne väärkäitumine, vägivald ning tõrjumine. Lapsed, kes käituvad sagedamini prosotsiaalselt on eakaaslaste poolt rohkem aktsepteeritud. Lastel, kelle prosotsiaalsed oskused on madalad tekivad suurema tõenäosusega sotsiaalse kohanemisega raskusi, mistõttu võivad nad suurema tõenäosusega kogeda tõrjumist eakaaslaste poolt (Greener, 2000). Samuti aktsepteeritakse ohvreid klassiruumis vähem, mistõttu kogevad nad tõrjumist sagedamini (Veenstra, Lindenberg, Munniksma, & Dijkstra, 2010). Samas käituvad ohvrid antud uuringu põhjal ise sagedamini tõrjuvalt, ähvardades klassikaaslast juhul, kui nad midagi ei tee. Antud tulemus võib olla seotud sellega, et ohvrid käituvad harvem prosotsiaalselt, mistõttu on suurem tõenäosus, et nad ise on agressorid olles nii ohvri kui ka kiusaja rollis (Coleman & Byrd, 2003).

Varasemates uuringutes on leitud, et verbaalset väärkäitumist ja vägivalda kogevad ohvrid sagedamini võrreldes õpilastega, kes ei ole kiusamiskäitumist kogenud (Yang & Salmivalli, 2013). Antud uuringu tulemused on kooskõlas eeltoodud uuringuga, kus vägivalda, mis on antisotsiaalse käitumisena kirjeldatud klassikaaslase löömise, lükkamise ja tõukamisega, esines ohvritel sagedamini võrreldes mitte ohvritega.

Antisotsiaalse käitumise allaliigi füüsilise väärkäitumise alla kuulus klassikaastele asjade lõhkumine, et ta endast välja viia ning liitumine klassikaaslasega, et kellegi teisele haiget teha. Antisotsiaalse käitumise alaliiki – füüsiline väärkäitumine, esines mõlemal uuritaval grupil suhteliselt harvem. Saadud tulemused on kooskõlas varasemate uuringutega antisotsiaalse käitumise alaliikide esinemissageduses, kus füüsilist väärkäitumist esines õpilastel kõige harvem (Puis, 2017).

Tõstatati küsimus millised on erinevused kiusamise ohvritel ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel prosotsiaalse käitumise (hoolitsemine, kaasamine) kirjeldustes. Uurimuse tulemustes ilmnas, et nii kiusamise ohvrid kui ka ohvri käitumist mitte kogenud õpilased kirjeldasid piltidel kujutatud lastevahelist hoolitust ja kaasamist prosotsiaalse käitumisena suhteliselt sarnaselt. Enim kirjeldasid mõlemad uuritavad grupid (ohvrid 23,7%; mitte ohvrid 22,6%) hoolitsemise pildi puhul abi andja tegevusi nagu näiteks aitamine, lohutamine, jagamine,

kaasamine, päästmine ja hoolitsemine. Sama tulemus ilmnes kaasamise pildi puhul, kus mõlemad grupi liikmed kirjeldasid enim abi andja tegevusena abistamise tegevust (ohvrid 42%; mitte ohvrid 36,1%).

21,9% ohvrite 21,4% mitte ohvrite kirjeldustes hoolitsemist kujutatava pildi puhul olid seotud abi saaja kirjeldamisega seoses sellega, keda pildil tajuti ning ilmnes, et ohvrid nimetasid sagedamini abi saajat inimesena, kui inimest konkretiseerimata sugu või last ealiselt, võrreldes mitte ohvritega.

Tulemustes ilmnes, et nii hoolitsemise (ohvrid 1,9%; mitte ohvrid 0,2%) kui ka kaasamise (ohvrid 2%; mitte ohvrid 0,1%) pildi kirjelduste puhul tõid ohvrid sagedamini välja positiivse suhtumise abistavasse käitumisse võrreldes ohvri käitumist mitte kogenud õpilastega. Võib spekuloida, et selle põhjuseks võivad olla varasemad negatiivsed kogemused kiusamisega. Õpilased ei lähtu pildi kirjeldustes oma kogemusest vaid kirjeldavad pilti, mistõttu võivad nad olla rohkem empaatilisemad ning tunnetada seda, et pildil olevad ohvrid vajaksid abi. Eelnevates uuringutes on leitud, et ohvrid võivad olla rohkem empaatilisemad kiusamise suhtes, kuid ühtsele konsensusele selles pole jõutud (Jenkins *et al.*, 2016).

Neljanda uurimusküsimusega selgitati uurimuse tulemustele toetudes välja võimalikud erinevused kiusamise ohvritel ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel antisotsiaalse käitumise (vägivald, tõrjumine) kirjeldustes. Mõlemad uuritavad grupid kirjeldasid antisotsiaalset käitumist nii vägivalda kujutava pildi puhul, kui ka tõrjumise pildi puhul suhteliselt sarnaselt. Enim kirjeldasid mõlemad uuritava grupi liikmed agressori tegevusena antisotsiaalse käitumisega seotud käitumist. Nii ohvrid kui ka ohvri käitumist mitte kogenud õpilased kirjeldasid lastevahelist tõrjumist kujutaval pildil enim kiusamist (ohvrid 12%; mitte ohvrid 15,1%) ning tõrjumist (ohvrid 34%; mitte ohvrid 22,7%). Vägivalda kujutava pildi kirjeldustes toodi enim välja tõrjumist (ohvrid 20,6%; mitte ohvrid 18%), kiusamist (ohvrid 8%; mitte ohvrid 4,9%) ja verbaalset agressiooni (ohvrid 3,2%; mitte ohvrid 3,1%). Ohvritel esines piltide kirjeldustes ka erisusi võrreldes teiste uuritavatega. Tõrjumist kujutava pildi kirjeldustes esines ohvrite ja mitte ohvrite vahel erinevus, kus ohvrid tõid sagedamini agressori kirjeldustes välja selle, et agressor käitus teise lapse suhtes tõrjuvalt. Varasemates uuringutes on leitud, et ohvreid ennast tõrjutakse sagedamini ning nad on rohkem isoleeritud võrreldes mitte ohvritega (Brockenbrough *et al.*, 2002; Veenstra *et al.*, 2005).

Tõrjumist kujutava pildi kirjelduste analüüsist nähtus, et kiusamise ohvrid (2.4%) tõid sagedamini välja negatiivse suhtumise agressiivsesse käitumisse võrreldes ohvri käitumist mitte kogenud õpilastega (0.2%), mis on kooskõlas varasemate uurimustulemustega kus leiti, et ohvrid suhtuvad üldiselt vägivalda ja agressiooni negatiivselt (Olweus, 1997).

Kiusamine on tõsine probleem, mis mõjutab inimeste vaimset tervist. On leitud, et ohvriks langemine on seotud madala enesehinnangu, suurema ärevuse, depressiooni, üksinduse ja probleemidega hilisemas elus (Brockenbrough *et al.*, 2002; Leadbeater *et al.*, 2016; Marengo *et al.*, 2018; Olweus, 1997; Rigby, 2012). Kiusamise ennetamisel ja sekkumisel on oluline prosotsiaalsete oskuste arendamine ja õpetamine. Kiusamisvastases sekkumises on oluline, et see oleks suunatud kogu grupile, mitte ainult kiusajale ja ohvrile (Kõiv, 2006), kuid individuaalselt peaks tegelema eraldi ka ohvritega (Solomon *et al.*, 2000).

Antud töö väärtuseks võib pidada seda, et pro- ja antisotsiaalset käitumist vaadelakse liigiti osadeks lahti võetuna, mitte ühtse tervikuna. See aitab teha järeldusi sellest, millised prosotsiaalsed oskused õpilastel arendamist vajaksid ning kui sarnaselt/erinevalt õpilased pro- ja antisotsiaalset käitumist pildil kirjeldavad. Lisaks sellel oli antud uuringus ohvrite protsent üsna märkimisväärne, mis näitab seda, et kuigi kiusamise ennetamine on aktuaalne teema on see endiselt koolides murekohaks.

Käesoleva töö piiranguks võib pidada seda, et uuriti vaid ohvreid, teadmata kas nad kuuluvad kiusaja või kiusaja/ohvrite gruppi. Lisaks on töö piiranguks asjaolu, et valimi moodustasid vaid 9-12 vanuses olevad õpilased ning seetõttu on tulemuste üldistamine piiratud. Tulevikus võiks uurimuse läbi viia vanemas kooliastmes, et võrrelda vanuselisi ja ka soolisi erinevusi pro-ja antisotsiaalse käitumise sageduses ja kirjelduses kiusamise ohvrite ja ohvri käitumist mitte kogenud õpilastel.

Tänuõnad

Autor tänab kõiki õpilasi, kes osalesid antud uuringus ning koole ja õpetajaid, kes tegid uurimuse teostamise võimalikuks. Lisaks soovib autor tänada töö juhendajat Kristi Kõivu põhjaliku ja toetava juhendamise eest. Samuti kõiki teisi, kes abistasid ning olid toeks töö koostamise perioodil.

Autorsuse kinnitus

Kinnitan, et olen koostanud ise käesoleva lõputöö ning toonud korrekselt välja teiste autorite ja toetajate panuse. Töö on koostatud lähtudes Tartu Ülikooli haridusteaduste instituudi lõputöö nõuetest ning on kooskõlas heade akadeemiliste tavadega.

Gerli Puis

/allkirjastatud digitaalselt/

24.05.2021

Kasutatud kirjandus

- Batson, C. D. (2011). *Altruism in Humans*. New York: Oxford University Press.
- Bierhoff, H. W. (2002). *Prosocial behaviour and social life*. New York: Psychology Press, 7–53.
- Brockenbrough, K. K., Cornell, D. G., & Loper, A. B. (2002). Aggressive attitudes among victims of violence at school. *Education and Treatment of Children, 25*(3) 273–287.
- Carlo, G., & Randall, B. A. (2002). The development of a measure of prosocial behaviors for late adolescents. *Journal of Youth and Adolescence, 31*(1), 31–44.
- Carlo, G., Hausmann, A., Christiansen, S., & Randall, B. A. (2003). Sociocognitive and behavioral correlates of a measure of prosocial tendencies for adolescents. *The Journal of Early Adolescence, 23*(1), 107–134.
- Chen, X., Tian, L., & Huebner, E. S. (2020). Bidirectional relations between subjective well-being in school and prosocial behavior among elementary school-aged children: a longitudinal study. *Child & Youth Care Forum 49*(1), 77–95.
- Coleman, P. K., & Byrd, C. P. (2003). Interpersonal correlates of peer victimization among young adolescents. *Journal of Youth and Adolescence, 32*(4), 301–314.
- Cornell, D. G., & Brockenbrough, K. (2004). Identification of bullies and victims: A comparison of methods. *Journal of School Violence, 3*(2-3), 63–87.
- Do, K. T., McCormick, E. M., & Telzer, E. H. (2019). The neural development of prosocial behavior from childhood to adolescence. *Social cognitive and affective neuroscience, 14*(2), 129–139.
- Frick, P. J., Lahey, B. B., Loeber, R., Tannenbaum, L., Van Horn, Y., Christ, M. A. G., Hart, E. L., & Hanson, K. (1993). Oppositional defiant disorder and conduct disorder: A meta-analytic review of factor analysis and cross-validation in a clinic sample. *Clinical Psychology Review, 13*, 319–340.
- Gladden, R. M., Vivolo-Kantor, A. M., Hamburger, M. E., & Lumpkin, C. D. (2014). *Bullying surveillance among youths: Uniform definitions for public health and recommended data*

elements. Version 1.0. Atlanta, GA: National Center for Injury Prevention and Control, Centers for Disease Control and Prevention and U.S. Department of Education.

- Griese, E. R., Buhs, E. S., & Lester, H. F. (2016). Peer victimization and prosocial behavior trajectories: Exploring sources of resilience for victims. *Journal of Applied Developmental Psychology, 44*, 1–11.
- Greener, S. H. (2000). Peer assessment of children's prosocial behaviour. *Journal of Moral Education, 29*(1), 47–60.
- Hastings, P. D., Rubin, K. H., & DeRose, L. (2005). Links among gender, inhibition, and parental socialization in the development of prosocial behavior. *Merrill-Palmer Quarterly, 51*(4), 467–493.
- Havik, T. (2017). Bullying victims' perceptions of classroom interaction. *School Effectiveness and School Improvement, 28*(3), 350–373.
- Jenkins, L. N., Demaray, M. K., Fredrick, S. S., & Summers, K. H. (2016). Associations among middle school students' bullying roles and social skills. *Journal of School Violence, 15*(3), 259–278.
- Kalmus, V. (2015). Standardiseeritud kontentanalüüs. Külastatud aadressil <http://samm.ut.ee/kontentanalyys>.
- Kõiv, K. (2010). Riskikäitumise ennetuse ja sekkumise temaatika põhikooli inimeseõpetuses. M. Oja, K. Kõiv, K., H. Mõttus, & O. Schihalejev. (Toim), *Sotsiaalsed. Valdakonnaraamat põhikooliõpetajale* (lk 1–12). Tallinn: Haridus- ja Teadusministeerium. Ekasmikeskus.
- Kõiv, K. (2004). Inimeseõpetus. Töövihik 3.klassile Tallinn: AS BIT, lk 36
- Kõiv, K. (2006). *Kiusamiskäitumise mitu tahku: õpilastevaheline kiusamine, õpilaste kiusamine õpetajate poolt, õpetajate kiusamine õpilaste poolt ning õpetajate kiusamine kooli personali ja lapsevanemate poolt*. Tartu: OÜ Vali Press.
- Leadbeater, B. J., Thompson, K., & Sukhawathanakul, P. (2016). Enhancing social responsibility and prosocial leadership to prevent aggression, peer victimization, and emotional problems

in elementary school children. *American Journal of Community Psychology*, 58(3-4), 365–376.

Marengo, D., Jungert, T., Iotti, N. O., Settanni, M., Thornberg, R., & Longobardi, C. (2018). Conflictual student–teacher relationship, emotional and behavioral problems, prosocial behavior, and their associations with bullies, victims, and bullies/victims. *Educational Psychology*, 38(9), 1201–1217.

Memmott-Elison, M. K., Holmgren, H. G., Padilla-Walker, L. M., & Hawkins, A. J. (2020). Associations between prosocial behavior, externalizing behaviors, and internalizing symptoms during adolescence: A meta-analysis. *Journal of Adolescence*, 80, 98–114.

Olweus, D. (1997). Bully/victim problems in school: Facts and intervention. *European Journal of Psychology of Education*, 12(4), 495–510.

Puis, G. (2017). *Anti- ja prosotsiaalse käitumise esinemissagedus samasooliste klassis ja segaklassis õppivate 3.-5. klassi õpilastel*. Publitseerimata bakalaureusetöö. Tartu Ülikool

Rigby, K. (2012). Bullying in schools: Addressing desires, not only behaviours. *Educational Psychology Review*, 24(2), 339–348.

Smith, P. K. (2016). Bullying: Definition, types, causes, consequences and intervention. *Social and Personality Psychology Compass*, 10(9), 519–532.

Solomon, D., Battistich, V., Watson, M., Schaps, E., & Lewis, C. (2000). A six-district study of educational change: Direct and mediated effects of the Child Development Project. *Social Psychology of Education*, 4(1), 3–51.

Tire, G., Puksand, H., Lepmann, T., Henno, I., Lindemann, K., Täht, K., Lorenz, B. & Silm, G. (2019). *PISA 2018. Eesti tulemused. Eesti 15-aastaste õpilaste teadmised ja oskused funktsionaalses lugemises, matemaatikas ja loodusteadustes*. Tallinn: Innove Haridus- ja Teadusministeerium. Külastatud aadressil https://www.hm.ee/sites/default/files/pisa_2018-19_raportweb.pdf.

van der Ploeg, R., Kretschmer, T., Salmivalli, C., & Veenstra, R. (2017). Defending victims: What does it take to intervene in bullying and how is it rewarded by peers?. *Journal of School Psychology*, 65, 1–10.

- van Domburgh, L., Geluk, C., Jansen, L., Vermeiren, R., & Doreleijers, T. (2019). Antisocial behavior and victimization over 2-year follow-up in subgroups of childhood arrestees. *Journal of Interpersonal Violence, 34*(18), 3780–3806.
- Veenstra, R., Lindenberg, S., Munniksmä, A., & Dijkstra, J. K. (2010). The complex relation between bullying, victimization, acceptance, and rejection: Giving special attention to status, affection, and sex differences. *Child development, 81*(2), 480–486.
- Veenstra, R., Lindenberg, S., Oldehinkel, A. J., De Winter, A. F., Verhulst, F. C., & Ormel, J. (2005). Bullying and victimization in elementary schools: a comparison of bullies, victims, bully/victims, and uninvolved preadolescents. *Developmental Psychology, 41*(4), 672–682.
- Warden, D., Cheyne D., Christie D., Fitzpatrick H., & Reid K. (2003). Assessing children's perceptions of prosocial and antisocial peer behaviour. *Educational Psychology, 23*(5), 547–567.
- Wardle, G. A., Hunter, S. C., & Warden, D. (2011). Prosocial and antisocial children's perceptions of peers' motives for prosocial behaviours. *British Journal of Developmental Psychology, 29*(3), 396–408.
- Yang, A., & Salmivalli, C. (2013). Different forms of bullying and victimization: Bully-victims versus bullies and victims. *European Journal of Developmental Psychology, 10*(6), 723–738.

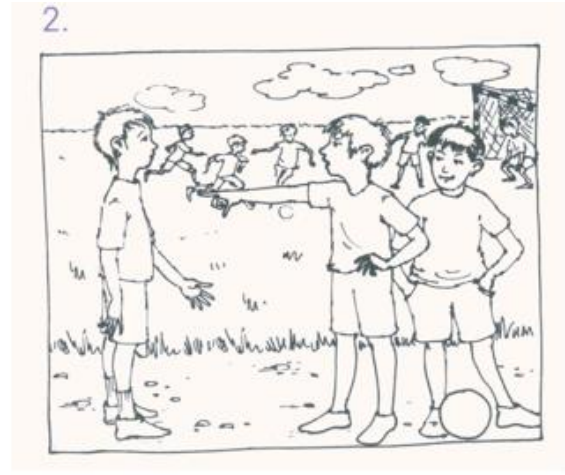
Lisad

Lisa 1. Avatud vastustega ankeet

Piltide allikas: Kõiv, K. (2004). Inimeseõpetus. Töövihik 3. klassile Tallinn: AS BIT, lk.36

Kirjelda palun lühidalt, mis on pildil nr 1 kujutatud.

Kirjelda palun lühidalt, mis on pildil nr 2 kujutatud.

Kirjelda palun lühidalt, mis on pildil nr 3 kujutatud.

Kirjelda palun lühidalt, mis on pildil nr 4 kujutatud.

Lisa 2. Kodeerimisjuhend kahe avatud küsimusega prosotsiaalse käitumise kirjelduseks.

Peakategooria	Alakategooria	Maining
Abi saaja kirjeldus	Tüdruk	„ <u>tüdruk</u> on märg ja külm” „ <u>tüdruk</u> kukkus” „ <u>tüdruk</u> seisab vihma käes”
	Laps	„ <u>laps</u> on kukkunud” „ <u>laps</u> saab haiget” „kukkudes haiget saanud <u>laps</u> ”
	Inimene	„üks <u>inimene</u> on hädas” „ <u>inimene</u> on kukkunud” „keegi <u>inimene</u> seisab vihmavarjuta”
Abi saaja tegevus	Hädas olemine, haiget saamine	„tüdruk <u>kukkus maha</u> ” „tüdruk <u>on haiget saanud</u> ” „ta <u>kukkus</u> põlve katki” „ta on vihma käes ja <u>vajab abi</u> “ „ <u>tal</u> on külm ja märg olla“
	Neutraalne tegevus	„tüdruk istub maas” „tüdruk <u>küsib</u> poisilt; mis sa teed?” „tüdruk <u>näitab</u> poisile ämblikku“
Abi andja kirjeldus	Poiss	„ <u>poiss</u> aitab tüdrukut, kes on maha kukkunud” „ <u>poiss</u> tahab teda aidata” „ <u>poiss</u> aitab teda, sest ta on haiget saanud“

	Laps	<p>„laps tuleb appi”</p> <p>„teine laps aitab tüdrukut“</p> <p>„laps tahab aidata ja jagab oma vihmavarju“</p>
	Inimene	<p>„keegi inimene aitab”</p> <p>„hea inimene kutsub teise vihma käest ära”</p> <p>„teine inimene lohutab haiget saanud tüdrukut”</p>
Abi andja tegevus		
	Abistamine (aitamine, lohutamine, jagamine, kaasamine, päästmine, hoolitsemine)	<p>„tüdruk kutsub teise varju, et tal külm poleks”</p> <p>„poiss lohutab tüdrukut, kes on kukkunud ja haiget saanud”</p> <p>„poiss aitab tüdrukul püsti tõusta”</p> <p>„poiss hoolitseb tüdruku eest, kes on haiget saanud”</p>
	Mitteabistav tegevus	<p>„poiss tutvustab ennast tüdrukule”</p> <p>„lapsed mängivad palli”</p> <p>„näitab näpuga suure puu poole”</p>
	Varastamine	<p>„poiss varastab rahakoti”</p> <p>„tahab salaja, nii et keegi ei näe, teise poisi rahakoti ära varastada”</p>
Positiivne hoiak seoses abistamisega	Positiivne hoiak	<p>„aita ja lohuta, kui näed et keegi on hädas!”</p> <p>„teisi lapsi tuleb aidata!”</p> <p>„armastama peab teisi!”</p>
Situatsiooni kirjeldus	Situatsiooni ja esemete kirjeldus	„vihma sajab”, „päikeseline päev”

„ühel tüdrukul on yihmavari, teisel ei ole”
„laste juures on jalgpall, millega nad ei
mäangi”

Lisa 3. Kodeerimisjuhend kahe avatud küsimusega antisotsiaalse käitumise kirjelduseks.

Peakategooria	Alakategooria	Maining
Ohvri kirjeldus	Tüdruk	„viskab <u>tüdruku</u> koti teise aeda” „loobib <u>tüdruku</u> koolikotti” „poiss kiusab <u>tüdrukut</u> ”
	Laps	„ühte <u>last</u> noritakse” „poisid ei võta ühte teist <u>last mängu</u> , kes tahab ka mängu mängida” „ühe <u>lapse</u> kott võetakse ära”
	Inimene	„ <u>kedagi</u> kiusatakse” „kaks poissi ei taha teist <u>inimest</u> mängu võtta” „üks viskab teise <u>inimese</u> koti minema”
Ohvri tegevus	Hädas olemine	„tüdruk <u>sai haiget</u> ja on kurb” „ta <u>on hädas</u> , sest poiss võttis ta koti ära” „ta <u>ei saa</u> enda koolikotti võõrast aiast <u>kätte</u> ”
	Neutraalne tegevus	„tüdruk <u>pillas</u> koti maha” „tüdruk <u>kõnnib</u> koolist koju” „tüdruk <u>vaatab</u> mida poiss teeb”
Agressori kirjeldus	Poiss	„üks <u>poiss</u> kiusab teist poissi” „ <u>poiss</u> ei luba teist last endaga mängu” „ <u>poiss</u> solvab poissi, kes tahab ka mängu tulla”
	Laps	„üks <u>laps</u> kiusab teist last”

		„üks <u>laps</u> ei võta klassikaaslast enda mängu” „ <u>laps</u> viskab teise laose koti teise aeda”
	Inimene	„mingi <u>inimene</u> võttis tüdruku koti ära” „üks <u>inimene</u> narrib teist inimest” „üks <u>inimene</u> näitab näpuga teise peale ja ütleb, et tema ei või mängu tulla”
Agressori tegevus		
	Abistamine	„ <u>aitab</u> koti võõrast aiast kätte saada” „poiss <u>püüab koti</u> kinni, mis on ära lennanud” „poiss võttis koti aiast ja <u>andis selle</u> tüdrukule tagasi”
	Mitteabistav tegevus	„poisid <u>seisavad</u> ja vaatavad kuuske” „poisid <u>räägivad</u> omavahel juttu” „lapsed <u>jalutavad</u> koolist koju”
	Kiusamine	„lapsed <u>norivad ühe</u> kallal” „poiss <u>kiusab</u> tüdrukut” „kaks poissi <u>kiusavad</u> teist poiss, kes tahab ka mängu tulla”
	Verbaalne agressioon	„ütlevad, et ta on loll” „poiss ütleb, et sa ei saa mängida, sest sa ei oska ja sa oled loll” „poiss liitub teisega, et teha poisi üle nalja”
	Tõrjumine	„kaks poissi ei võta ühte mängu” „poisid mängisid jalgpalli, aga ühte poissi nad mängu ei võtnud” „üks poiss ajab teise lapse mängust välja”
Negatiivne hoiak seoses agressiooniga	Negatiivne hoiak	„ei tohi näpuga näidata teise lapse peale” „mul on kahju, et teda kiusatakse”

Situatsiooni kirjeldus	Situatsiooni ja esemete kirjeldus	„viga, nii ei tehta teisele” „kõik mängivad <u>jalgpalli</u> ” „viskab tüdruku <u>koolikoti</u> ära” „loobib tüdruku asju <u>võõrasse aeda</u> ”
-------------------------------	-----------------------------------	---

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Gerli Puis

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Pro- ja antisotsiaalse käitumise sagedus ja kirjeldus kiusamise ohvrite ja ohvri käitumist mitte kogunud 3.-5. klassi õpilaste hinnangul“, mille juhendaja on Kristi Kõiv, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Gerli Puis

24.05.2021